

Karay Haliç-Lutsk Ağzında t>k, d>g Ses Değişimi ve Urum Türkçesindeki Karşıt Durumu*

t>k, d>g Sound Change in Halicz-Lutsk Karaim Dialect and its Opposite Version in Urum Turkish

Murat KOÇAK¹

*Bu makale, Polonya'da 21-23 Eylül 2016 tarihleri arasında düzenlenen 'The Fourth International Congress of Turkology' sempozyumunda sözlü olarak sunulan bildirinin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur. Daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıştır.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Koçak (Dr. Öğr. Üyesi),
Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, Denizli, Türkiye
E-posta: muratkami@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-0136-8598

Başvuru/Submitted: 19.04.2022

Revizyon talebi/Revision requested:
17.04.2023

Son revizyon/Last revision received:
09.05.2023

Kabul/Accepted: 20.06.2023

Atf/Citation: Koçak, Murat. "Karay Haliç-Lutsk Ağzında t>k, d>g Ses Değişimi ve Urum Türkçesindeki Karşıt Durumu." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 239-257.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1105938>

ÖZ

Ses bilgisi ses organlarını, seslerin yapısını, sesin çıkış yeri ve biçimini inceleyen dilbilimin alt kollarından biridir. Ses bilgisi ile seslerin çıkış yerleri ve biçimlerine göre aldıkları haller belli şemalara, dizgelere ve sembollere ayrılarak dildeki yerleri belirlenmiş olur. Ses bilimi ile de bu tanımlanan seslerin geçirdikleri değişimler ve bu değişimler sonucu ortaya çıkan ses kuralları incelenir. Meydana gelen değişikliklerin çoğu dildeki en az çaba yasasına göre seslerin çıkış yeri veya çıkış biçimine göre birbirine yaklaşması ile oluşur. Türk dillerinde meydana gelen ses değişiklikleri birkaç istisna dışında ortaklıklara sahiptir. Fakat Karay Türkçesi'nin Haliç-Lutsk ağzında /i/ ön-damak sesinden önce meydana gelen t>k ile d>g değişimi diğer Türk lehçeleri arasında ayırt edici niteliktedir. Bu çeşit ses değişikliğine dünya dillerinde Avustralya dillerinde de rastlanmaktadır. Bu ses değişikliğinin k>t, g>d yönündeki karşıt durumu ise Oğuz-Kıpçak dil özelliklerine sahip Urum Türklerinin dilinde rastlanmaktadır. Bu çalışmada t>k, d>g /k>t, g>d ses değişimleri iki ana grupta incelenmiştir. Birinci kısımda Haliç-Lutsk ağzında meydana gelen değişiklik Türkiye Türkçesi ve diğer Karay ağzlarıyla mukayeseli olarak tabloda örnekleriyle aktarılmıştır: *til-kil, tiyermen-kiyirmen, tilek-kilek, tivil-givil, kindiz-kingiz* vb. Bu tip ses özelliği Avustralya dil ailesinden Hawaiian, Somoan, Java vb. dillerde de görüldüğünden çalışmanın birinci kısmında bu dillerden de örnekler yer verilmiştir. Makalenin ikinci kısmını ise bu değişikliğin tam tersi özelliğini yansıtan k>t, g>d değişiminin görüldüğü Urum Türkçesi örneklerinin karşılaştırmalı incelendiği tablo oluşturmaktadır: *t'eçe "gece", t'elin "gelin", d'ibik "gibi", del- "gel-", t'ene "yine"* vb. Bu tip değişimin Kuzeydoğu Anadolu ağzlarında ve özellikle Räsänen'in topladığı mani metinlerinde (*dizli-gizli, dibi-gibi, iti-iki*) ve çocuk dilinde (*gel-del, git-dit, koy-toy* vb.) de görülmesinden dolayı alt başlıklar halinde bu örnekler de değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Karay Türkçesi, Karaylar, Urumlar, t>k Ses Değişimi

ABSTRACT

Phonetics (phonics); It is one of the sub-branches of linguistics that examines the vocal organs, the structure of the sounds, the place and form of the sound. With phonetics, the states of the sounds according to their origins and forms are divided into certain schemes, strings and symbols, and their place in the

language is determined. With phonology, the changes that these defined sounds go through and the sound rules that emerge as a result of these changes are examined. Most of the changes that occur are caused by the convergence of sounds according to the place of origin or the way of their output, according to the law of least effort in the language. Sound changes in Turkic languages have commonalities with few exceptions. However, the t>k, d>g change that occurs before /i/ in the Halich-Lutsk dialect of Karaite Turkish is distinctive among other Turkish dialects. This kind of sound change is also found in Austronesian languages in world languages. The opposite situation of this sound change in the direction of k>t, g>d is found in the language of Urum Turks who have Oghuz-Kipchak language features. In this study, t>k, d>g / k>t, g>d sound changes were examined in two main groups. In the first part, the change in the Halich-Lutsk dialect is presented in the table in comparison with Turkey Turkish and other Karay dialects: til-kil (language), tiyermen-kiyirmen (mill), tilek-kilek (wish), tivil-givil (not), kindiz-kingiz (daytime) etc. This type of sound feature can be found in the Austronesian language family such as Hawaiian, Somoan, Javanese, etc. Since it is also seen in other languages, examples from these languages are also included in the first part of the study. The second part of the article consists of the comparative analysis of Urum Turkish samples, in which the k>t, g>d change reflecting the opposite feature of this change is observed: t'çe (gece/night), t'elin (gelin/bride), d'ibik (gibi/like), del- (gel-/come), t'ene (yine/again) etc. Since this type of change is also seen in Northeastern Anatolian dialects and especially in the mani (Turkish poem) texts collected by Räsänen (*dizli-gizli/hidden, dibi-gibi/like, iti-iki/two*), and in children's language (gel-del/come, git-dit/go, koy-toy/put, etc.), the lower These examples are also mentioned in the titles.

Keywords: Karaim Turkish, Karaites, Urums, t>k Sound Change

EXTENDED ABSTRACT

Karay Turks is a Turkish group who accepted Judaism during the Khazar period and lived in and around the Crimea after the collapse of the Khazar Empire. They migrated to the lands of Poland at the end of the 14th century and still mostly live in Poland, Lithuania, Ukraine, Crimea, Turkey (Istanbul). This Turkic group, which we can encounter with different terms such as Karay, Karaim, Karaite, Karays and Karay Turks in the sources, is located in the Kipchak (North-West) field in the classification of Turkish dialects. Karaite Turkish, which is divided into three dialects as 'Crimea, Halich-Lutsk and Trakay'; As it has common features with other Turkish dialects, it also has features unique to it and distinguishes it from others, such as 'it keeps Old Turkish elements alive, especially Hebrew quotations in faith-based words.

The t>k, d>g change that occurs before /i/ in the Halich-Lutsk dialect of Karaite Turkish, which is the subject of this article, is also distinctive among other Turkish dialects. It is like using 'bikin, bitin, bütün' for the word 'bütün' (whole), 'divil, kivil, tivil, tüvül, dugül' for the word 'değil' (not), and 'kigirtsin, tigirtsin, kögürçin, kögürçün, kürgüçün, kügürçün' for the word 'güvercin' (pigeon) in Karaim. Kowalski is about this change in his work called 'Karaimische Texte im Dialekt von Troki' (Karaim Texts in Trakay Dialect); he states that the place of articulation of /t/ and /d/ in the mouth of the Halich-Lutsk has shifted before the /i/ sound, so it will be possible to say that t'i, d'i sound groups are very close to k'i, g'i sound groups, or even the same. He states that in spelling, a distinction is made between t'i, d'i on the one hand, and k'i, g'i on the other, but the mistakes frequently seen in even the most careful manuscripts will prove to us that this distinction is artificial. Apart from Kowalski, important Turcologists such as Musayev (Grammatika Karaimskovo Yazıka, 1964, 41) and Dubinski (Phonetische Merkmale des Luck-Halicz Dialektes der karaimischen Sprache, 1994, 137) also

mentioned this t>k, d>g change in their articles and publications about Karaim, but they did not dwell on the reason.

We see the development of Karaim in the opposite direction of this interesting feature in Urum Turkish, which shows Oghuz-Kipchak features. The Urums are a Turkish people, most of whom live in Ukraine, Kazakhstan and Georgia, adhere to the Orthodox sect of Christianity and their language is Kipchak-Oghuz. This k>t, g>d change in their language is one of the quirky features of Urum. Yende (sister in law), dir- (enter), erten (early), esti (old), deç- (pass), teçe (night), teçin- (get on well), telin (gelin) etc. as in the examples.

In the first part of the article, the change in the direction of t>k, d>g in Karay Turkish is shown comparatively with 54 word examples in all three Karaite dialects. Also in this section, word examples in the Austronesian language family such as Indonesian, Fijian, Hawaiian, Javanese, Malay, Maori, and Samoan, which have examples of this directional sound change in the world, are mentioned. In the second part of the study, k>t, g>d sound changes in Urum Turkish are examined with examples. Examples from Northeastern Anatolian dialects that can serve as an example to this situation are the examples of d'iden (=going), d'ül (=gül), d', which Kowalski (Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, 1929, XLVIII) mentioned in his work on Karaite language and which he frequently saw and quoted in the manis (Turkish poem) recorded from these regions by M. Räsänen (Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, 1929, XLVIII) “d'iden (=giden)/outgoing, d'ül (=gül)/rose, d'izli (=gizli)/hidden, d'ibi (=gibi)/like, ast'er (=asker)/soldier, it'en (=iken)/while, dit'en (=diken)/thorn, iti (=iki)/two etc. Examples are also shown in this section.

At the same time, in the second part of the study, the tendency to make /k/ sound /t/, /g/ sound /d/ in the word structure until the first five years of age in children's language is mentioned. Children in this age group have a kedi/cat, kapı/door, gel-/come, git-/go, etc. vocalizing the words as 'tedi, tapı, del-, dit-' is a common situation and this event is explained by articulation disorder.

Giriş

Karay Türkleri, Hazarlar döneminde Museviliği kabul eden ve Hazar İmparatorluğu dağıldıktan sonra da Kırım ve çevresinde yaşayıp 14. yüzyıl sonlarında Lehistan topraklarına göçmüş, günümüzde de çoğunlukla Polonya, Litvanya, Ukrayna, Kırım, Türkiye’de (İstanbul) yaşayan bir Türk halkıdır. Kaynaklarda Karay, Karaim, Karaite, Karaylar ve Karay Türkleri gibi farklı terimlerle karşılaşabileceğimiz bu Türk grubu yapılan Türk lehçeleri sınıflamasında Kıpçak (Kuzey-Batı) sahasında yer almaktadır. ‘Kırım, Haliç-Lutsk ve Trakay’ olmak üzere üç ağza ayrılan Karay Türkçesi; diğer Türk lehçeleriyle ortak özellikleri barındırdığı gibi ‘Eski Türkçe unsurları bünyesinde yaşatması, özellikle inanç temelli kelimelerde İbrance alıntılar olması veya içinde yaşadıkları toplumlardan etkilenip temel unsurların Türkçeden farklı kullanılması gibi’ kendisine has ve diğerlerinden onu ayıran özelliklere de sahiptir.¹

Bu makalede konu edilen Karay Türkçesinin Haliç-Lutsk ağzında /i/ sesinden önce meydana gelen t>k, d>g değişimi de diğer Türk lehçeleri arasında ayırt edici niteliktedir. Karaycada bütün kelimesi için ‘bikin, bitin, bütün’, değil kelimesi için ‘divil, kivil, tivil, tüvül, dügül’, güvercin kelimesi için ‘kigirtsin, tigitsin, kögürçin, kögürçün, kürgüçün, kügürçün’ kullanılması gibi. Kowalski ‘*Karaimische Texte im Dialekt von Troki*’ (Trakay Diyalektinde Karayca Metinler) adlı eserinde bu değişim ile ilgili; Haliç ağzında /t/ ve /d/ sesinin /i/ sesinden önceki artikülasyon yerinin kaydığını ve böylece t’i, d’i ses gruplarının k’i, g’i ses gruplarına çok yaklaştığını, hatta aynı olduğunu söylemenin mümkün olacağını belirtir. İmlâda bir yanda t’i, d’i ile öte yanda k’i, g’i arasında bir ayırım yapıldığını ancak en dikkatli el yazmalarında bile sıklıkla görülen hatalar bize bu ayırımın yapay olduğunu kanıtlayacaktır ifâdesinde bulunur.² Kowalski’den başka Baskakov, Musayev ve Dubinski gibi önemli Türkologlar da Karayca ile ilgili yazmış oldukları makale ve yayınlarda bu t>k ile d>g değişiminden bahsetmişler ancak sebebi üzerinde pek durmamışlardır.

Karaycanın kendine has bu özelliğin tam tersi yönünde olan gelişimini Oğuzca-Kıpçakça özellikler gösteren Urum Türkçesinde görmekteyiz. Urumlar, büyük çoğunluğu Ukrayna, Kazakistan ve Gürcistan’da yaşamakta olan Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı ve dilleri Kıpçakça-Oğuzca özelliği gösteren bir Türk halkıdır. Dillerindeki bu k>t, g>d değişimi de Urumcanın kendine has özelliklerinden biridir. Yende, dir-, erten, esti, deç-, teçe, teçin- telin vb. (sırasıyla yenge, gir-, erken, eski, geç-, gece, geçin-) örneklerinde olduğu gibi.

Makalenin birinci bölümünde Karay Türkçesindeki t>k ve d>g yönlü değişim 54 kelime örneği ile her üç Karay ağzında karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. Yine bu bölümde, bu yönlü ses değişiminin dünyada örneğine rastlanan Endonezce, Fiji dili, Havaice, Cava dili, Malayca, Maorice, Samoanca gibi Avustralya dil ailesindeki kelime örneklerinden bahsedilmiştir.

1 A. Zajaczkowski, *Karaims in Poland*, Varşova: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 11-23; S. Gülsevin, *Karay Türklerinin Dili*, Ankara: TDK Yayınları, 2016: 13-14; M. Koçak, *Karay Türkçesi Ağzları Karşılaştırmalı Söz Varlığı (Haliç-Lutsk, Kırım, Trakay)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi yay. 2021: 13-14.

2 T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Krakow: Nakladem Polskiej Akademji Umiejetnosci, 1929, XLII.

Çalışmanın ikinci bölümünde de Urum Türkçesindeki k>t, g>d ses değişimi örnekleriyle incelenmiştir. Bu duruma örnek teşkil edebilecek Kuzeydoğu Anadolu ağzlarından örnekler de Kowalski'nin Karay dili ile ilgili eserinde bahsettiği ve M. Räsänen tarafından bu bölgelerden kaydedilen mânilerde sıkça görüp aktardığı *d'iden* “giden”, *d'ül* “gül”, *d'izli* “gizli”, *d'ibi* “gibi”, *ast'er* “asker”, *it'en* “iken”, *dit'en* “diken”, iti “iki” vb. örnekler de bu bölümde gösterilmiştir.

Yine çalışmanın ikinci bölümünde, dünya genelinde çocuk dilinde ilk beş yaşa kadar, kelime bünyesindeki /k/ sesini /t/, /g/ sesini ise /d/ yapma temayülünden bahsedilmiştir. Bu yaş grubundaki çocukların kedi, kapı, gel, git vb. kelimeleri ‘tedi, tapı, del, dit’ olarak seslendirmeleri sıkça rastlanabilecek bir durumdur ve meydana gelen bu olay artikülasyon bozukluğu ile açıklanmaktadır.

I. t>k ve d>g Değişimi

Makalenin temelini oluşturan Karay Türkçesine has t>k, d>g yönlü değişimi konu alan birinci bölümde Karaylar kısaca tanıtılmış ve 54 kelime örneği ile t>k, d>g değişimi her üç Karay ağzında karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Bu yönlü ses değişimi dünya dillerinde Avustralya dil ailesinde görüldüğünden Endonezce, Fiji dili, Havaice, Cava dili, Malayca, Maorice, Samoanca gibi dillerdeki bu hususiyet örnek kelimelerle bu bölümde açıklanmıştır.

I.I. Karaylar

Karay Türkleri, genel görüşe göre Hazar³ Türkleri döneminde Museviliği kabul eden ve Hazar İmparatorluğu dağıldıktan sonra da Kırım ve çevresinde yaşayıp XIV. yüzyıl sonlarında Lehistan topraklarına göçmüş, günümüzde de çoğunlukla Polonya, Litvanya, Ukrayna, Kırım, Türkiye’de (İstanbul) yaşayan bir Türk halkıdır.

Kaynaklarda Karay, Karaim, Karaite, Karaylar ve Karay Türkleri gibi farklı terimlerle karşılaşmamız mümkündür. İsrailoğulları kökeninden gelen Karaylar ile köken olarak Türk inanç bakımından ise Karay olanları birbirine karıştırmamak gerekir. Türk kökenliler için Karay/Karaylar/Karay Türkleri ifadelerini kullanmamız daha doğrudur. Karaim (okuyanlar) adı, İbranice okumak anlamındaki ‘לקרא’ (likro) kökünden gelen ve קראים (karaim) +im çoğul ekiyle oluşan bir kelime olup Karay inancına sahip bu topluluğun yazılı Tora’yı çok okudukları anlamını vermektedir.⁴

XI. yüzyıldan sonra büyük çoğunluğu Kırım ve çevresinde yaşamaya devam eden Karaylar, XIV. yüzyıl sonlarında Litvanya Grandükü Vitold tarafından Altın Orda ile yaptığı siyasi

3 “VII.-XI. yüzyıllar arasında Karadenizle Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren Türk devleti” (Ahmet Taşağıl, *Hazarlar*, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 17, (Türk Diyanet Vakfı, 1998), 116-120) olan Hazarlar birçok farklı görüş olmasına rağmen genel görüşe göre 730-790 yılları arasında Museviliği kabul etmişlerdir (Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Se-Da yayımları, 1985, 98).

4 A. Zajaczkowski, *Karaims in Poland*, Varşova: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 11; M. Koçak, *Karay Türkçesi Ağzıları Karşılaştırmalı Söz Varlığı (Haliç-Lutsk, Kırım, Trakay)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi yay. 2021: 13.

mücadele sonucu günümüzdeki Litvanya-Polonya-Ukrayna topraklarına gelmişlerdir.⁵

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden biri olan Karay Türkçesi ağızlarını doğu grubunda yer alan Kırım ağızı ve batı grubunu oluşturan Trakay ve Haliç-Lutsk ağızı olarak sınıflamak mümkündür. Kırım Karaycası, Kırım Tatarcasından her yönüyle etkilenmiş ve asimile olmuştur. Batı Karaycası olan Trakay ve Haliç-Lutsk ağızları ise XV. yüzyıldan sonra oluşmaya başlamıştır. Bu üç ağız arasında buldukları bölgeye göre fonolojik, leksik ve sentaktik farklar meydana gelmiştir.

Fonetik olarak belli başlı birkaç ses dışında fark yoktur. Trakay ve Kırım ağızlarında /ö/ -Haliç ağızında /e/: *öl- ~ el-*, “ölmek” T. ve K. /ü/- H. /i/ : *bütün ~ bitin* “bütün”, T. ve K. /ş/ - H. /s/ : *aş ~ as* “aş”, T. ve K. /h/- H. /k/ : *irah ~ yirak* “uzak”, T. ve K. /ç/ - H. /ts/ : *sızgıç ~ tsızgıts* “kalem”, T. ve K. /y/ - H. /n/ : *maya ~ mana* “bana” vb.

Leksik olarak meydana gelen farklılıklarda, Batı Karaycasında yani Trakay ve Haliç-Lutsk ağızlarında İbranice, Arapça, Farsça gibi alıntı kelimeler yanında, buldukları saha içerisindeki Rusça, Lehçe, Ukraynaca, Litvanca gibi dillerden de ödünç kelimelere rastlamak mümkündür. Dubinski Karaim ağızlarındaki leksik farkları, ‘aynı kelimenin ayrı ayrı şekilde kullanılması (til-dil, imşax-yimsak vb.), aynı kelimenin iki lehçede ayrı manalara gelmesi (başxa kelimesi Trakay ağızında posposition olarak kullanılırken Haliç ağızında ‘ayrı, diğer’ anlamında da kullanılması), aynı kavramın ayrı ayrı kelimelerle ifade edilmesi (deli anlamında Trakay ağızında *alcağan*, Haliç ağızında *kuturğan* kelimelerinin kullanılması vb.), bazı kelimelere yalnızca bir ağızda rastlanması (dolaşmak anlamında *kulaçlama* kelimesinin yalnızca Trakay ağızında olması vb.) olarak dört grupta incelemektedir.⁶

Sentaktik farklarda ise; yüklem cümle başında veya ortasında kullanımına, tamlamalarda tamlanan unsurun tamlayandan önce gelmesi gibi genel Türkçedeki ana unsurun sonda bulunma kaidesine aykırı durumlara sıkça rastlanmaktadır.

I.II. t>k ve d>g Değişiminin Karay Türkçesindeki Durumu

Karay Türkçesinin kendine has olan t>k ve d>g değişimine ilk dikkat çeken isimlerden biri Tadeusz Kowalski’dir. Kowalski *‘Karaimische Texte im Dialekt von Troki’* (Trakay Diyalektinde Karayca Metinler) adlı eserinde bu değişim ile ilgili; Haliç ağızında /t/ ve /d/ sesinin /i/ sesinden önceki artikülasyon yerinin kaydığını ve böylece t’i, d’i ses gruplarının k’i,

5 “Karaylar”, Özü-Türk belgeseli, erişim 15 Ocak 2022, <http://www.ozu-turk.com>

6 Aleksander Dubinski, *Caraimica*, (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie “Dialog”, 1994), 122.

g'i ses gruplarına çok yaklaştığını, hatta aynı olduğunu söylemenin mümkün olacağını belirtir.⁷ İmlâda bir yanda t'i, d'i ile öte yanda k'i, g'i arasında bir ayırım yapıldığını ancak en dikkatli el yazmalarında bile sıklıkla görülen hatalar bize bu ayırımın yapay olduğunu kanıtlayacaktır ifâdesinde bulunarak; “t'i, d'i ses grubunun k'i, g'i olarak telaffuzu bazen resmi imlâda bile tanınır, öyle ki kis 'diş', kiyermen 'değirmen', bikin 'bütün' vb. yazılır, bu da bu kelimelerin telaffuzunu etkiler” diyerek bizlere örnekler sunar. Kowalski aynı eserinin XLVIII. sayfasında Eyüp Kitabının Haliç el yazmasından כיגיז 'kingiz' “gündüz” (kindiz yerine k'ing'iz yazılmış), כיגינכי 'kineginki' “dün” (tineginki yerine kineginki yazılmış), טילטסין 'tiltesin' “demeti” (kiltesin yerine tiltesin yazılmış), טיזגי 'tizgi' “güzün” (kizgi yerine tizgi yazılmış), טיטיריקני 'titirikni' “tükürüğü” (tikirikni yerine titirikni yazılmış) örneklerine rastladığını da aktarır.

Kowalski /i/ sesinin önünde bulunan /k/ tonsuz konsonantının /t/ konsonantına, /d/ tonlu konsonantın da /g/ konsonantına döndüğünü yukarıda verilen örneklerle göstermiş ancak, bu olaya sebep olan durum üzerinde durmamıştır. Baskakov, ‘Türk Dillerinde Ön Vokallerin Düzleşmesi ve Karaimcenin Haliç-Lutsk Lehçesinde ö>e ve ü>i Değişimleri’⁸ yazısında ö>e ve ü>i değişimlerine dikkat çekmiş ve bu durumu hem komşu dillerin -özellikle Ukraynacanın- etkisiyle hem de Türkçenin iç fonetik kanunlarıyla gerçekleşmiş olabileceğini şu cümlelerle ifade etmiştir: “...Komşu dillerde ve özellikle Ukraynca, başka Türk dillerine has olan bu temayülün gelişmesine muharrik bir tesir yapmıştır.” Karaycının Haliç-Lutsk ağızlarında ön dudaksız vokallerin düzleşmesi ve ö~ü > e~i değişimlerinin yalnızca komşu diller olan Ukraynaca ve Lehçe tesiri ile değil hem Kıpçak hem de Oğuz dillerinde de görülen Türkçenin iç fonetik kanunlarıyla da izah edilebileceğini ifade etmiştir.

Baskakov, 1969 yılında yayınladığı ‘Türk Dillerinin Öğrenimine Giriş’⁹ adlı eserinin ‘Türk Lehçelerinin Mukayeseli Tarihi Araştırmalarına Kısa Bir Bakış’ adlı alt başlığında da bu fikrini farklı cümleler ile şu şekilde dile getirir: ‘Dilde en çok kelime hazinesinin değişken bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Kelime hazinesinden sonra, çok daha az derecede dilin

7 “Die Artikulationstelle von t' und d' erscheint vor einem i in dem SW-Dialekt nach verschoben, so daß die Lautgruppen t'i, d'i den Lautgruppen k'i, g'i sehr nahe kommen, ja sogar mit diesen identisch werden können. In der Orthographie wird zwar zwischen t'i, d'i einerseits, k'i, g'i andererseits ein Unterschied gemacht, die häufigen Entgleisungen aber, die sogar in sorgfältigsten Handschriften beobachtet, werden beweisen uns, daß dieser Unterschied künstlich ist und in dem Sprachbewußtsein der Schreibenden nicht mehr besteht. Die Aussprache der Lautgruppe t'i, d'i als k'i, g'i wird manchmal sogar in der offiziellen Orthographie anerkannt, so daß es kis 'Zahn', kiyermen 'Mühle', bikin 'vollständig' u.s.w. geschrieben wird, was seinerseits auf die Aussprache dieser Wörter rückwirkt.” (Tadeusz Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Krakow: Nakladem Polskiej Akademji Umiejetnosci, 1929, XLII.)

“... In einer sorgfältigen Haliçzer Handschrift des Buches Hiob (vgl. unten S. 286) finde ich: 5, 14 כיגיז 'bei tag' (geschrieben k'ing'iz anstatt kindiz), 8, 9 כיגינכי 'gestrig' (geschrieben kineginki anstatt tineginki) טילטסין 'seine Garbe' (geschrieben tiltesin anstatt kiltesin), טיזגי 'herbstlich' (geschrieben tizgi anstatt kizgi), טיטיריקני 'den Speichel' (geschrieben titirikni anstatt tikirikni)” (Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, XLVIII.)

8 Baskakov, N. A., Türk Dillerinde Ön Vokallerin Düzleşmesi ve Karaimcenin Haliç-Lutsk Lehçesinde ö>e ve ü>i Değişimleri, (Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 11, 1964), 33-37.

9 N. A. Baskakov, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Suzan Uluoğlu, Türk Lehçelerinin Mukayeseli Tarihi Araştırmalarına Kısa Bir Bakış, Tarihin Peşinde –Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- (2009) sayı:2, 249-262.

fonetik yapısı ve zayıf derecede gramatik yapının bazı elementleri değişikliğe uğramaktadır. Baskakov burada, yapılan ödünçlemelerin en çok kelime hazinesinde meydana gelebileceğini sonrasında da fonetik olarak değişimlerin ve alıntıların olabileceğini de belirtmiştir. Bahsi geçen yazının ilerleyen sayfalarında da kelime hazinesi ve fonetik yapılar hızlı ve sık değişir diyerek *‘örnek olarak, Türk diline özgü genel vasıflarını koruyan, kelime hazinesini ve fonetik yapısını şekilce Tacikçenin etkisi sonucu değiştiren Özbekçeyi gösterebiliriz’* kanıtını sunar. Dilin hem iç hem de dış tesirlerle gelişim evresini açıklayan Baskakov’un bu fikirlerini Karay Türkçesi için de savunabiliriz. Hem Türkçenin kendi iç yapısında taşımış olduğu fonetik kurallar hem de komşu milletlerin tesiri ile kendine has bir ses özelliği kazanmıştır.

Musayev, *Grammatika Karaimskovo Yazıka*¹⁰ adlı eserinde, Haliç ağzında, t, k sesleri d, g sesine dönüşür diyerek; *tiz / kiz* “güz; bozkır”, *til / kil* “gülmek; dil”, *tilek / kilek* “dilek”, *kindiz / kingiz* “gündüz”, *bildi / bilgi* “bildi”, *nendis / nengis* “bazı” örneklerini verir ve di/gi değişiminin daha az yaygın olduğuna ve ti/ki değişiminden daha az tutarlı bir şekilde meydana geldiğine dikkat çeker. Ayrıca t / k değişimine Trakay ağzında da rast gelebileceğimizi *etmāk / ekmāk* “ekmek” örneğiyle açıklar.

Dubinski, ‘*Caraimica*’ eserindeki *Phonetische Merkmale des Luck-Halicz Dialektes der karaimischen Sprache* (Karaycanın Haliç-Lutsk Ağzının Fonetik Özellikleri) adlı makalesinde, Haliç ağzındaki ünsüz sisteminin karakteristik özelliklerinden biri ti~ki ve di~gi değişimleri olduğunu ancak bu olgunun tüm araştırmacılar tarafından fark edilmesine rağmen, bu konuda bir düzen tespit edilemediğini söyler.¹¹ Dubinski de yukarıda zikredilen örnekleri vererek, *“burada tartışılan fonetik değişiklikler, en açık şekilde Haliç ağzında gelişen Karaycadaki genel bir eğilim olarak görülmelidir”* der.

Karay Türkçesinin kendine has olan t>k ve d>g değişimi ile ilgili taranan eserlerden elde edilen verilere göre şu sonuçlarla karşılaşılmıştır:¹²

1. Genel Türkçedeki /ü/ sesi, Karaycanın Haliç-Lutsk ağzında /i/ olmuştur. Hem bu özellikte olan kelimelerde hem de Eski Türkçedeki /i/ sesinden önce gelen /t/ sesi Haliç-Lutsk ağzında /k/ sesine dönüşmekte olup /t~/~k/ kullanımına rastlanmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu kurala uygun 34 kelime karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bu kelimelerden yalnızca ‘ekmek’ anlamına

10 в г. диалекте т чередуется с к, а д чередуется с г в сочетаниях ти, ди: тиз / киз “осень”, “степь” тил / кил “смеяться”, “язык”; тилек / килек “желание”; киндиз / кингиз “днем”; билди / билги “он узнал”, нендийс / ненгийс “какой-нибудь”. Следует отметить, что чередование ди / ги менее распространено и происходит менее последовательно, чем чередование ти / ки. Элементы чередования т / к встречаются и в т. диалекте: этмяк / экмьяк “хлеб”. (К. М. Musayev, *Grammatika Karaimskovo Yazıka* (Moskova: İzdatelstvo “Nauka” 1964, 41).

11 “Eines der charakteristischen Merkmale des Konsonantensystems im H. Dialekt ist die Alternanz und der Wechsel der Lautgruppen ti~ki und di~gi. Regelmässigkeiten konnten in dieser Hinsicht nicht ermittelt werden, obwohl diese Erscheinung von allen Forschern des H. Dialektes bemerkt wurde.” “....Die hier erörterten Lautwechsel sollen als eine allgemeine Tendenz im Karaimischen betrachtet werden, die sich am deutlichsten H. Dialekt entwickelt hatte” (Aleksander Dubinski, *Caraimica*. Warszawa: Dialog, 1994, 137).

12 Makalede Karay Türkçesi ağızlarından Haliç-Lutsk ağzı için (H), Trakay ağzı için (T), Kırım ağzı için de (K) kısaltması uygulanmıştır.

gelen K. *ötmek*, T. *etmək~ötmäk*, H. *ekmek*, *etmek* “ekmek” örneğinde /e/ sesinden sonra t>k değişimi olduğuna rastlanmıştır.

HALIÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
bikin, bitin	bütün	bütün	bütün
divil, kivil, tivil	tüvül	dugul, dügül	değil
ekmek, etmek	etmək ¹³ (II), ötmäk	ötmek	ekmek
kefek, kiefek		tüfek	tüfek
kekir-, ketir ¹⁴ -(I)	kötür-	göter-, kötür-	yükseltmek
kerki	kerti	kerti	gerçek
kigirtsin, tigirtsin	kügürçün	kögürçin, kögürçün, kürgüçün	güvercin
kil, til (I)	til	til	dil
kilsislen-, tilsizlen-	tilsizlen-		dilsiz olmak; dili tutulmak
kilsiz, tilsiz	tilsiz	tilsiz	dilsiz
kimen, timen	tümän	tümen	tümen
kinegin	tünägün	dungun, tünegin, tünegün	dün
kip ¹⁵ (II), tip	tüp	tib	dip, alt
kiptegiler, tiptegiler			çamaşır; pantolon
kiri, tiri	tiri	tiri	diri, canlı
kiril-, tiril-	tiril-	diril-, tiril-, tiyiril-	yaşamak; canlan-
kirilik, tirlik	tirilik, tirlik	tirlik	yaşayış, hayat, ömür
kirli ¹⁶ (II), tirli	türlü	türlü, türlü	türlü, çeşitli, farklı
kirsin, tirsin	türsün	türsün	1. görünüş, görüntü, şekil, kılık 2. duruş, tavır; boy, endam
kis (I), tis (II), tiş (II)	tüş (I)	tüş (II), çüş	düş, rüya
kis (II), tis (I)	tiş (I)	diş, tiş, çiş	diş
kis-, tis-	tüş-	tüş-, çüş-	düş-
kisir-, tisir-	tüşür-	çüşür-, dişür-, düşür-, tüşür-	1. düşürmek 2. indirmek 3. boşaltmak
kisker-, tisker			hayal et-, düş gör-
kisle-, tisle-	tişlä-, tişle-	çişle-, tişle-	dişlemek, ısırma
kislem, tislem	tişläm	tişlem, çişlem	parça
kislemçik	tişlemçik		parçacık
kişi ¹⁷ (II), tisi	dişi, tişi	tişi	dişi
kivintsik, tivintsik	tüvümçük, tüvünçük	tüyümçük, tüyümçük, tüvünçük	düğümçük, küçük düğüm; kese
kivşir-, tivşir-	tivşir- (sözlükte yok)		değiştir-
kivşiril-, tivşiril-			değiştirilmek
kiyermen, kiegermentsik, tiyermen	tigirmen, tiyirmän,	degirmen, tiyirmen	değirmen
kiyiş, tiyiş	tiyiş	tiyiş	1. ait, mensup; borç, vazife 2. bedel, değer, kıymet
kiz (II), tiz (I)	tiz ¹⁸ (I)	tüz ¹⁹ (II)	diz

13 Trakay ağzında *etmək* (I) ‘davranış, hareket; etki, tesir; faaliyet, iş, yapım’ anlamında.

14 Haliç ve Trakay ağzlarında *ketir-* (II) ‘getirmek’ anlamında.

15 Her üç ağzda *kip* (I) ‘1. güçlü, kuvvetli, sağlam 2. çok, çokça; tamamen, gayet, büsbütün’ anlamında.

16 Kırım ve Trakay ağzında *kirli* (I) ‘kirli’ anlamında.

17 Kırım ve Trakay ağzında *kişi* (I) ‘1. kişi, insan; adam, erkek 2. biri, birisi 3. herkes’ anlamında.

18 Haliç-Lutsk ağzında *tiz* (II) ‘düzlük, ova, yazı; tarla’; *tiz* (III) ‘tez, çabuk, hızlı’; *tiz* (IV) ‘güz, sonbahar’ anlamlarında.

19 Kırım ve Trakay ağzlarında *tüz* (I) ‘1. düz 2. doğru; dürtüst 3. düzlük, ova, yazı; tarla’ anlamında.

2. Eski Türkçede kelime başı /t/ sesi ile olan *tile-* “dilemek” fiili ve ondan türeyen kelimeler her üç ağızda da /k/ li olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırım ağzında, Oğuzcanın da etkisiyle kelime başı /d/ li örneğe de rastlanmaktadır.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
kile-	kle-, klä-	kile-, kila-	dile-, iste-
klek	kläk	kilek, klak	dilek
klen-	klän-	kilen-	dilen-
klentsi	klençi	dilenci, kilençi	dilenci
klevtsi		kilavçi, kilevçi	istekli

3. Eski Türkçedeki /i/ sesinden önce gelen /k/ sesinin Haliç-Lutsk ağzında /t/li varyantı da bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu kurala uygun 10 kelime karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bu kelimelerdeki ortak yan ise hepsinin söz başı olmasıdır.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
kigirt, tigirt	küvgürt, kügürt	kügürt, kükirt, kükürt	kükürt
kil, til (II)	kül	kül	kül
kilte, tilte	kültä	külte	demet
kiptsek, tiptsek ²⁰	küpçek, kipçak, kipçek	küpçek, qupçak	1. tekerlek, çark 2. şar, eski savaş arabası
kisne-, tisne-	kişnä-	kişne-	kişne-
kistun-, tistun-	kistun-, köstun-	köstun-, küstün-	inlemek, sızlanmak, ah çekmek, iç çekmek
kiv-, tiv-	küv-		yan-, tutuşmak
kiyiz, tiyiz	kiyiz	kiyiz	1. keçe 2. at kılından yapılmış gömlek
kiz (I), tiz (IV)	küz	küz	sonbahar, güz
kizdegi, tizdegi (II)	küzdägi		sonbahar, güz

4. Yalnızca bir örnekte art damak /k/ sesininin /t/ olduğu görülmektedir.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
kır-, tır-	kır-	qır-	kır-

5. Eski Türkçedeki /i/ sesinden önce gelen /d/ sesi Haliç-Lutsk ağzında /g/ sesine dönüşmekte olup /d/~g/ kullanımına rastlanmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu kurala uygun 4 kelime karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bunlardan biri görülen geçmiş zaman –di ekinin –gi’ye dönüşmesidir.

20 Dayanak, destek; fincan tabağı anlamında.

HALİÇ-LUTSK	TRAKAY	KIRIM	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
bildi, bilgi			bildi
divil, givil			değil
kingiz, kündüz	kündüz	kündüz	gündüz
yedi, yegi	yedi	yedi	yedi

I. II. Karay Türkçesine Has *t>k* ve *d>g* Değişiminin Başka Türk Lehçelerinde ve Dünya Dillerindeki Durumu

Bu ilginç ses değişikliği veya denkliği için ‘Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü’ne bakıldığında üç kelime göze çarpar. Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü adlı eserde; keser, kazma; ustura anlamına gelen **kerki* sözünün **kert-* kelimesine bağlanabileceği ifade edilmektedir.²¹ Türkçedeki *kir*²² kelimesinin Japonca’da (*kitana*) olduğu, Türkçedeki *kırk-* fiilinin Yakut Türkçesinde *kirt-*²³ olduğu, Türkçe *gir-* fiilinin **dir<t’iüre*²⁴ düzensiz seslendirildiği örneklerde de bu *k>t* durumuna rastlanmaktadır. Bahsi geçen sözlükte, Altay dillerinde bu tür bir ses değişikliği olduğuna dair ayrı bir başlık açılmamış olması da düzenli bir değişiklik olmadığını kanıt olarak gösterilebilir.

Kızılözen²⁵, “*Türk Dilinde T- ~ K- Denkliği*” adlı makalesinde, Türk lehçelerinde *t- ~ k-* denkliği bulunan on yedi sözcüğü *kaplan ~ taptan* “kaplan”, *karpuz ~ darpuz* “karpuz”, *kıprıda- ~ tıprıla-* “kıprıdamak”, *kırış- ~ tırış-* “kırışmak”, *kırp- ~ tırp(a)-* “kırpmak”, *kuy- ~ tök-* “dökmek”, *kala- ~ tala-* “üst üste topla-”, *kak- ~ tak-* “takmak”, *kargı- ~ targı-* “beddua etmek”, *kay- ~ tay-* “kaymak”, *kop ~ top* “çok”, *kizäk ~ tizäk* “tezek”, *kesek ~ tezek* “kesek”, *kendir ~ tendir* “kendir”, *kök ~ tök* “kök”, *kurç ~ tunç* “tunç”, *külek ~ tülek* “fırtına” olarak belirtmiştir. Buradaki ses denkliğini de “*Ön Türkçede t ve k ünsüzlerini içinde barındıran tk- biçiminde ifade edebileceğimiz yarı kapantılı bir ünsüz söz konusu olmalıdır. Daha sonra tk- ünsüzüyle başlayan sözcükler, kimi lehçelerde k’li-, kimi lehçelerde de t’li biçimleriyle kullanılmaya başlamıştır. Dolayısıyla çağdaş ve Eski Türk lehçelerinde görülün t- ve k- denkliği, Ön Türkçede tk- biçiminde kullanılan yarı kapantılı bir ünsüzün parçalanması sonucu ortaya çıkmıştır denebilir.*” diyerek açıklamıştır.

Dünya dillerinden örnekler incelendiğinde, *t>k* değişimi için ilgi çekici ve olağan dışı bir ses olayı olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu değişim, Avustralya dillerinde kurallı olarak meydana gelmektedir. Avustralya dilleri; Güneydoğu Asya, Madagaskar, Pasifik Okyanusu ve Asya kıtasındaki birkaç ülkede yaklaşık 386 milyon konuşura sahip dünyadaki en büyük beşinci dil ailesindedir. Endonezce, Fiji dili, Havaice, Cava dili, Malayca, Maorice, Samoanca gibi diller Avustralya dil ailesi grubundadır.²⁶ Avustralya dilleri uzmanı Robert

21 S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* (Leiden: Brill Publishers, 2003), 791.

22 Starostin, Dybo, Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 792.

23 Starostin, Dybo, Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 792.

24 Starostin, Dybo, Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, 825.

25 Cihangir Kızılözen, *Türk Dilinde T- ~ K- Denkliği* (Mavi Atlas, 6(2)/2018: 262-281).

26 “Austro-Asian Languages”, erişim 15 Ocak 2022, https://en.wikipedia.org/wiki/Austro-Asian_languages

Blust, “*t’den k’ye: Avustronezya Ses Değişiliğine Yeni Bakış*” adlı makalesinde bu benzersiz t>k değişiminin ilk zamanlarda tam anlamıyla anlaşılmadığını hatta Stevenson’ın 1891’de kaleme aldığı yazısında, bu değişimin anormal olduğunu hatta Polinezya dillerinde olan bir hastalık olarak açıklayacak kadar ileri gittiğini ifade eder.²⁷

Blust yukarıda sözü geçen makalesinde t>k değişimi için Avustronezya dillerini sınıflayarak her bir dilden bu kurala uyan örnekleri sıralamaktadır.²⁸ Standart Hawai dilinden *taNis > kani “ağlamak”, *taqun > kau “yıl, mesvsim”, *tiRom ‘oyster’ > kio “bir yumuşakça”, *tolu > kolu “üç”, *tuli > kuli “sağır”, *tuna > kuna “tatlı su yılanbalığı”, *qate > ake “karaciğer”, *pitu > hiku “yedi”, *mate > make “ölmek, ölü”, *qoti > oki “bitmek”, *qutan > uka “iç, ülke içi”, *kutu > ‘uku “bit” örneklerini; Samoa dilinden de *tiRom ‘oyster’ > kio “yumuşakça”, *tolu > kolu “üç”, *tuna > kuNa “tatlı su yılan balığı”, *qatop > ako “saz, kamsı”, *kita ‘see’ > ‘ike “içgörü”, *matakut > maka ‘u “korkmuş” örneklerini vermektedir.

II. k>t ve g>d Değişimi

Makalenin ikinci bölümünde Urum Türkleri kısaca tanıtılmış ve Urum Türkçesindeki k>t, g>d ses değişimi örnekleriyle incelenmiştir. Bu değişime örnek teşkil edebilecek Kuzeydoğu Anadolu ağızlarından da kelimeler verilerek yapılan çalışmalar aktarılmıştır. Ayrıca, dünya genelinde çocuk dilinde artikülasyon bozukluğu olarak nitelendirilen ve ilk beş yaşa kadar, kelime bünyesindeki /k/ sesini /t/, /g/ sesini ise /d/ yapma temayülünden bahsedilmiştir.

II.1. Urumlar

Urumlar, büyük çoğunluğu Ukrayna, Kazakistan ve Gürcistan’da yaşamakta olan Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı ve dilleri Kıpçakça-Oğuzca özelliği gösteren bir Türk halkıdır. Ukrayna’nın Azak Denizi kıyılarında bulunan Donetsk şehri ve çevresi başta olmak üzere Kazakistan’ın Kentav şehrinde, Gürcistan’da, kuzey Kafkasya’nın Pyatigorski ve Mozdok şehirlerinde yaşayan Urumlar ile ilgili kaynaklarda 1780’li yıllara kadar haklarında pek bir bilgiye rastlanmamaktadır. Urumlar’ın tarihi seyir içerisindeki yerini bahsi geçen yıldan itibaren görmekteyiz. Anzerlioğlu’nun yapmış olduğu çalışmada, 1780 yılını Urumların hafızalarında kendileri ile ilgili ilk tarih ve Kırım’ı ilk yerleşim yeri olarak ifade ederek, bu tarihten ve yerleşim yerinden öncesine ait herhangi bir yazılı veya sözlü bilgiye rastlanmadığı aktarılmaktadır.²⁹

27 “...The writer Robert Louis Stevenson (1891:12), who was familiar with both Hawaiian and Samoan, went so far as to call t/k interchange ‘the disease of the Polynesian languages,’ reflecting the common view of Europeans that there is something unexpected or even abnormal about such a change.”(Robert Blust, *t to k: An Austronesian Sound Change Revisited (Oceanic Linguistics, 43(2), 2004) 365–410.)

28 Robert Blust, *t to k: An Austronesian Sound Change Revisited (Oceanic Linguistics, 43(2), 2004) 365–410.

29 Alina Poplavska, *Urum Türkçesinde Fiil Çekimleri* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019), 1.; Yonca Anzerlioğlu, *Kırım’ın Hristiyan Türkleri: Urumlar. Milli Folklor*. Yıl 21, Sayı 84, (2009). 108.

Rus kaynaklarında ‘Greko-Elen’ ve ‘Greko-Tatar’ olarak adlandırılan Urum ve Rumeyleler olmak üzere iki farklı grup vardır. Bunlardan Rumeyleler Helen/Roma soylu, Urumlar ise Türk kökenlidir.³⁰ Urumların bugünkü yaşamış oldukları bölgelere gelmeleri iki şekilde vuku bulmuştur. Ukrayna’ya özellikle Donetsk taraflarına gelenler Kırım’dan (1779-1780) göç etmişlerdir. Gürcistan’a gelen Urumlar ise çoğunlukla Kuzey Doğu Anadolu’dan Giresun, Trabzon, Erzurum, Kars (1821-1825) gibi şehirlerden bir kısmı da İran’dan gelmedir. Kazakistan Kentav bölgesine gelen Urumlar ise Kuzey Batı Anadolu’dan Gürcistan’a göçen ve Stalin zamanında sürülen Urumlardır.³¹ Ertuğrul’un yapmış olduğu derleme çalışmalarında, Urumlarla yapılan görüşmede 1821-1825 yılları arasında, Anadolu’nun Trabzon, Giresun, Erzurum ve Kars vilayetlerinden önce Gürcistan’ın Tselka bölgesine göç eden sonra da 1981-1986 yıllarında Kırım, Donetsk ve Dniyepropetrovsk’a yerleşen 2-3 bin kadar Urum’un varlığından bahsedilmiştir. Anadolu çıkışlı Urumların diyalektlerinde Kars-Erzurum diyalekti özelliklerinin görülmesi bu olaya bağlanmaktadır.³²

Urumların kökenleri konusunda farklı görüşler olsa da iki yorum üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, XI. asrın ortalarında Hristiyanlığı kabul eden ve Grekçe isimler alan Kıpçaklar olduğu görüşüdür.³³ Diğer görüş ise, Anadolu Selçuklu Devleti, Alaaddin Keykubat döneminde Kırım’ın Anadolu’ya bağlanması ve İzzettin Keykavus’un taht kavgasında başarısız olduktan sonra Kırım’a yerleşmesi sonucu dört oğlundan ikisinin Hristiyan olup Bizans’ın himayesine girmiş oldukları hadisedir. Onların soyundan gelenler de günümüz Urum grubunu oluşturmuştur.³⁴

Urum Türkçesi ile yazılan ilk belgeler XVIII.-XIX. yüzyıllara ait olup bu konuda yapılan ilk çalışmalar Otto Blau, Vasili Grigoroviç, S. N. Muratov, Ethem Tenişev ve Aleksandr Garkavets’e aittir.³⁵ Kıpçak-Oğuz dil özellikleri gösteren Urumca’nın ağızlarını Garkavets “Oğuz unsurları az olan *Balşoy Yanisol, Beşev, Manguş*; Oğuz unsurları az belirgin olan *Kermençik, Bagatur, Ulaklı*; Oğuz unsurları belirgin olan *Karan, Laspi, Kamar, İgnatyevka*; Oğuz unsurları Kıpçak unsurlarıyla karışık olan *Mariupol, Stariy Kırım* olmak üzere dört gruba ayırmıştır.³⁶

30 Hülya Kasapoğlu Çengel, *Ukrayna’daki Urum Türkleri ve Folkloru. Milli Folklor*. Yıl 16, Sayı 61, (2004) 58-67.; Erdoğan Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, (Ankara: ÜBL yayımları, 2005), 12.; Aleksandr Garkavets, *O proisxoğenii i klassifikatsii urumskix govorov Severnogo Priazov’ya. Sovyetskaya Tyurkologiya*. (1981). Sayı 2, 44.

31 Osman Uyanık, *Urum Türkçesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 19.

32 Mevlüt Kürşad Ertuğrul, *Urum Türkçesi Şekil Bilgisi* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2010), 3.

33 Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, 15.

34 Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, 15.; Uyanık, *Urum Türkçesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, 17.

35 Kasapoğlu Çengel, *Ukrayna’daki Urum Türkleri ve Folkloru*, 60.

36 Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, 26.; Garkavets, *O proisxođenii i klassifikatsii urumskix govorov Severnogo Priazov’ya. Sovyetskaya Tyurkologiya*., 7.

II.II. Urum Türkçesinde g>d ve k~g>t Değişimi

Urum Türkçesi'nde görülen g>d, k~g>t değişimi /i/ ve /e/ ön vokallerinden önce meydana gelmektedir. Urum alfabesinde D-d/D'-d' (Д-д/ Д'-д ') hem de T-t/T'-t' (Т-т/ Т'-т ') harfleri bulunmaktadır. Kesme işareti ile belirtilen harfler k>t, g>d değişimi sonucu olan sesleri belirtmek için kullanılır. Örneğin, Türkiye Türkçesi 'yenge' kelimesi için Urum Türkçesinde hem Йенде hem de Йенд'е yazılışına; Türkiye Türkçesinde 'kimse' kelimesi için de hem Тимсе hem de Т'имсе yazılışına rastlayabiliriz. Çengel makalesinde bu D'-d' ve T'-t' ile belirtilen seslerin Erzurum ağızlarındaki seslere benzediğini ifâde etmektedir. D'- d'ile gösterilen sesin d~c arası bir ses özelliğine sahip olduğunu, T'-t' ile gösterilen sesin de t~ç arası bir ses olduğunu açıklamaktadır.³⁷

g>d değişimi ile ilgili örnekler:³⁸

Urum Türkçesi	Türkiye Türkçesi
deç-	geç-
del' - , del-, dél-	gel-
dendi	kendi
derçek	gerçek
deri	geri
dereg, derek	gerek
dez-	gez-
dibik	gibi
dir-	gir-
diy-	giy-
énd' er	eğer
érten	erken
ést'i	eski
éki	iki
vazdeç-	vazgeç-
yend'e, yende	yenge

k~g>t değişimi ile ilgili örnekler:

Urum Türkçesi	Türkiye Türkçesi
t'eç-	geç-
t'eçe	gece
t'eçin-	geçin-
t'eçiniş	geçim
t'eçme-	geçme-
t'egén-	giyin-

37 Kasapoğlu Çengel, *Ukrayna'daki Urum Türkleri ve Folkloru*, 61.

38 g>d değişimi ve k~g>t değişimi ile ilgili örnekler Osman Uyanık'ın Urum Türkçesi (İnceleme-Metin-Dizin) adlı eserinden alınmıştır.

t'el'-	gel-
t'elin, yelin	gelin
t'enar	kenar
t'ene, yene	gene, yine
t'erat	kır at
t'erek	gerek
t'es	kes-
t'et, tıt-	git-
t'etir-	getir-
t'im, tim	kim
t'imse, timse	kimse
t'ir-	gir-
t'isle, tisé	kilise
t'it-, tıt-	git-
t'iy-	giy-
t'ör	kör
t'yat	mektup, kağıt
terpiç	kerpiç
tét'l	dikil-
tetr-	getir-

II. III. Urum Türkçesinde Görülen $g>d$ ve $k\sim g>t$ Değişiminin Kuzeydoğu Anadolu Ağızlarındaki Durumu

Tadeusz Kowalski'nin *Karaimische Texte im Dialekt von Troki* adlı eserinde, Karay Türkçesindeki $t>k$, $d>g$ yönlü değişimin sadece analogi ile açıklanamayacağını, bu değişimin ters yönlüsünün Trabzon, Rize çevresinde yani Karadeniz ve Kuzey Anadolu'da da rastlandığını belirtir.³⁹ Ancak orada, ilgili seslerin kayma yönü Haliç-Lutsk Karaycasının tam tersi yönde olduğunu, yani g' , k' öne kaydırılmış görünürken Haliç-Lutsk Karaycasında d' , t' geriye kaydırıldığını açıklar. M. Räsänen tarafından bu bölgelerden kaydedilen mânilerde çok sık görüldüğünü aktarır $d'iden$ “giden”, $d'ül$ “gül”, $d'izli$ “gizli”, $d'ibi$ “gibi”, $ast'er$ “asker”, $it'en$ “iken”, $dit'en$ “diken”, iti “iki” vb. örneklerini vererek ara sıra t' , d' seslerinin k' , g' ile değiştirildiğini belirtir.

Bu fikir ile Çengel'in makalesindeki $/g/$ ve $/k/$ seslerinden gelişen d' ve t' ile belirtilen seslerin Erzurum ağzlarında olduğu gibi Urum Türkçesinde de bulunması ve $/d'/$ sesinin $d\sim c$, $/t'/$ sesinin de $t\sim ç$ arası bir sese denk geldiği düşüncesi birleşerek; bizleri Kuzeydoğu Anadoludaki yaygın ses değişikliği olan $g>c$ ve $k>ç$ değişimine götürür. Gemalmaz'ın makalesindeki “... $g/$

39 Trotzdem möchte ich aber darauf hinweisen, daß sie auch auf türkischem Gebiet nicht ohne Analogie dasteht. Wir finden sie in osmanisch-türkischen Mundarten aus der Gegend von Trapezunt und Rize, an der Küste des Schwarzen Meeres, im nordöstlichen Anatolien. Dort ist jedoch die Richtung der Verschiebung der betreffenden Laute eine umgekehrte als im SW-Karaimischen, und zwar erscheinen dort g' , k' nach vorne verschoben während im SW-Karaimischen d' , t' nach hinten verschoben werden. In den von M. Räsänen aufgezeichneten Mani aus jenen Gegenden finden wir sehr oft: $d'iden$ (=giden), $d'ül$ (=gül), $d'izli$ (=gizli), $d'ibi$ (=gibi), $ast'er$ (=asker), $it'en$ (=iken), $dit'en$ (=diken), iti (=iki) u. s. w. Sporadisch tritt die Vertauschung von t' , d' mit k' , g' sonst nicht selten auf. (Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, XLVIII)

k>c/ç değişimine çoğunlukla Trabzon ve Rize çevresinden gelerek Narman, Tortum, Ovacık vb. çevresine yerleşen halkın dilinde bu özelliğe rastlanır.” sözleri de bu durumu kanıtlamaktadır.⁴⁰

Bu tür ses değişikliği Trabzon, Rize, Erzurum, Malatya ve Kosova ağızlarında da görülmektedir. Fahrettin Kırzioğlu, bu ünsüz dönüşümü yapanların Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1553’te Tebriz’den getirilen Akkoyunlu Türkmenleri olduğunu savunmaktadır.⁴¹ 1501-1502’de Tebriz’den Yavuz Sultan Selim’e sığınıp Trabzon-Rize arasında yerleştirilen Akkoyunlular gibi halen Tebrizde bulunan Türkmenlerin de ağızlarında bu değişime yer verdikleri ileri sürülür.⁴² Rumeli Türklerinin özellikle de Kosova ağzında rastlanması da Rumeli’nin Türkleşmesi amacıyla o bölgelere yerleştirilen Kuzeydoğu Anadolu’da yaşayan Türk halkının etkisiyle olduğu düşünülebilir.⁴³ Bu durumla ilgili; Erzurum, Rize, Trabzon, Malatya ve Kosova ağızlarından şu örnekler gösterilebilir:

Erzurum: gecenin>cecenin, geldik> celdüğ, devletinkisi>devletinçese, sahipsiz ki>sahapsız çu, göstermedi>cösdermedi⁴⁴

Rize: gece> cece, gidelim>cidalum, kim>çim, gümüş>cümiş⁴⁵

Trabzon: gece> cece, gitmiş>citmiş, kendisine>çendisine, eski>eşi⁴⁶

Malatya: gelin>celin, gibi>cibi, kendi>çendi, herkes>herçes⁴⁷

Kosova: gebe>cebe, gönül>cünül, keçi>çeçi, iki>içi⁴⁸

II.IV. Çocuk Dilindeki Durumu

Çocuk dilinde ilk beş yaşa kadar, kelime bünyesindeki /k/ sesini /t/, /g/ sesini /d/ yapma temayülü bulunmaktadır. Bu yaş grubundaki çocukların kedi, kapı, gel, git vb. kelimeleri ‘tedi, tapı, del, dit’ olarak seslendirmeleri sıkça rastlanabilecek bir durumdur. Bu tür seslendirmeler literatürde *artikülasyon bozukluğu* olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹

Bu durum yalnızca Türkçede veya Türk dillerinde değil tüm dünya dilinde ortak bir özelliktir. Almandada *Katze* “kedi” yerine *Tatze* demek veya İngilizcede *game* “oyun” yerine *dame* demek gibi. Çocuk gelişim sayfalarında, bu konu hakkında oldukça araştırma makalesi bulunmaktadır. Bir Alman çocuk gelişim sayfasında “*Çocuğunuz 5 yaşından küçük ise, /k/ yerine /t/ kullanması normaldir (Katze yerine Tatze) /k/ ve /g/ boğazın arkasında/gırtlakta*

40 Efrasiyap, Gemalmaz, Erzurum İli Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler) I. Cilt, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1978), 191.

41 M. Fahrettin Kırzioğlu, “Lehce-i Erzurum” Yazmasındaki Halk Sözleri, (Ankara: Belleten, 1962).

42 Gemalmaz, Erzurum İli Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler) I. Cilt, 191.

43 Cahit Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, (Ankara: TDAY-Belleten, 1999), 2.

44 Gemalmaz, Erzurum İli Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler) I. Cilt, 191.

45 Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, 4.

46 Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, 5.

47 Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, 5.

48 Başdaş, Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişimleri, 6.

49 Simeyra Öztürk, Çocuklarda Artikülasyon Bozukluğu, <https://www.doktoramcam.com/cocuklarda-artikulasyon-bozuklugu/> erişim 17.04.2023.

*meydana geldiğinden tellaffuzu zordur*⁵⁰ cümlelerine rastlanırken, başka bir uzman sayfasında ‘*çocuğunuz beş yaşını geçmemiş ise endişelenecek bir durum yok*’⁵¹ ifadeleri geçmektedir. Bu artikülasyon problemi için tüm uzmanların beş yaşa kadar sınır koymaları da ortak bir görüştür.

Sonuç

Karay Türkçesinin Haliç-Lutsk ağzında meydana gelen t>k ve d>g değişimini ve Urum Türkçesindeki bunun zıt yönlü gelişimini gösteren k>t ve g>d değişimini temel alan bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılabılır:

1. Karay Türkçesi eserleri incelendiğinde Eski Türkçe /t/ sesinin /k/, /d/ sesinin /g/ olduğu 54 kelime örneğine rastlanmaktadır. 34 kelimedede önünde /i/ sesi bulunan /t/’lerin /k/ olduğu görülmektedir: *bikin ~ bitin* “bütün”, *divil ~ kivil ~ tivil* “değil”, *kilsiz ~ tilsiz* “dilsiz”, *kiri ~ tiri* “diri”, *kile-* “dile-” vb. Önünde /i/ sesi bulunan 4 adet kelimedede de /d/’lerin /g/ olduğu görülmektedir: *bildi ~ bilgi* “bildi”, *divil ~ givil* “değil”, *kingiz ~ kündüz* “gündüz”, *yedi ~ yegi* “yedi”.

2. Birinci maddedeki özellik dikkate alındığında bunu -ti->-ki- ve -di->-gi- değişimi olarak kurallaştırmak mümkündür.

3. Eski Türkçede kelime başı /t/ sesi ile olan tile- (dile-) fiili ve ondan türeyen kelimeler her üç ağzıda da /k/ li olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırım ağzında, Oğuzcanın da etkisiyle kelime başı /d/ li örneğe de rastlanmaktadır. ‘Dile-, dilen-, dilek, dilenci ve dileyen’ kelimelerinin arasında bulunduğu bu kelimelerin sayısı da beştir: *kile-* (H), *kle- ~ klä-* (T), *kile- ~ kila-* (K) “dile-”, *klek* (H), *kläk* (T), *kilek ~ klak* (K) “dilek”, *klen-* (H), *klän-* (T), *kilen-* (K) “dilen-”, *klentsi* (H), *klençi* (T), *dilenci ~ kilençi* (H) “dilenci”, *klevtsi* (H), *kilavçi ~ kilevçi* (K) “istekli”

4. Eski Türkçede kelime başı /k/ ile olan on adet sözcüğün /t/’li varyantlarına da rastlanmaktadır: *kigirt ~ tigirt* “kükürt”, *kil ~ til* “kül”, *kilte ~ tilte* “demet”, *kiptsek ~ tiptsek* “tekerlek; savaş arabası”, *kisne- ~ tisne-* “kişnemek”, *kistun- ~ tistun-* “inlemek”, *kiv- ~ tiv-* “yanmak”, *kiyiz ~ tiyiz* “keçe”, *kiz ~ tiz* “güz”, *kizdegi ~ tizdegi* “güz”

5. Bir örnekte art damak vokal komşuluğunda /t/ ~ /k/ olayına rastlanmaktadır: *kır- ~ tır-* (H), *kır-* (T), *qır-* (K) “kırmak”

6. Urum Türkçesinde 16 kelimedede /g/>/d/ değişimine rastlanmaktadır: *deç-* “geç-”, *derçek* “gerçek”, *dibik* “gibi”, *dir-* “gir-”, *diy-* “giy-”. 26 kelimedede ise /k/~/g/>/t/ değişimi görülmektedir: *t’it- ~ tit-* “git-”, *t’im ~ tim* “kim”, *t’erek* “gerek”, *t’eçiniş* “geçim”, *t’eçe* “gece” vb. Bu kelimelerin ortak yanı da önlerinde /e/ veya /i/ gibi ön vokallerin bulunmasıdır.

50 “...Auch die Verwendung eines “T” anstelle eines “K” (“Tatze” statt “Katze”) ist normal, wenn Ihr Kind noch unter fünf Jahren ist. “K” und “G” sind auch deshalb schwer auszusprechen, weil sie im hinteren Rachenraum gebildet werden ...” veya, ‘kaufen’ (satın almak) yerine ‘taufen’, ‘gehen’ (gitmek) yerine ‘dehen’ demek gibi. (“Meilensteine der Entwicklung: Sprechen lernen”, erişim 23 Kasım 2022, <https://www.babycenter.de/a27856/meilensteine-der-entwicklung-sprechen-lernen#ixzz4FbmbSgzv>)

51 Producing a “t” instead of a “k” is a common substitution and is nothing to be worried about unless your child is still doing it past the age of 5. (“Should I worry that my 2-year-old mispronounces many words?” erişim 28 Kasım 2022, http://www.babycenter.com/404_should-i-worry-that-my-2-year-old-mispronounces-many-words_69451.bc)

7. Çocuk dilinde ilk beş yaşa kadar, kelime bünyesindeki /k/ sesini /t/, /g/ sesini /d/ yapma temayülü literatürde *artikülasyon bozukluğu* olarak ifâde edilmektedir. Bu yaş grubundaki çocukların Türkçede kedi, kapı, gel, git vb. kelimelerini ‘tedi, tapı, del, dit’ olarak seslendirmeleri, Almancada *katze* (katsı) “kedi” yerine *tatze* (tatsı) demeleri, İngilizcede *game* (geym) “oyun” kelimesini *dame* (deym) olarak çıkarmaları bu duruma örnektir.

8. Seslerin özellikleri incelendiğinde /d/ ve /g/ sesi ile /t/ ve /k/ seslerinin çıkış noktaları ile ilgili önemli bir ayrıntı dikkat çekmektedir. /t/ sesini telaffuz ederken dilin ucunu geriye ittiğimizde /k/ sesi oluşmaktadır. Aynı durum /g/ sesini çıkarırken de meydana gelmektedir. Öncelikle /d/ sesini telaffuz ediyormuş gibi dilimizin ucunu geriye doğru ittiğimizde /g/ sesi oluşmaktadır. Bu durum da bizlere bu seslerin birbirleriyle olan bağına açıkça göstermektedir. Özellikle, ön damak seslerin komşuluğunda meydana gelen bu olayı /i/ sesinin çıkış noktasına bağlamalıyız. Ön ve kapalı bir ses olan /i/, komşuluğunda bulunan dış seslerini etkilemektedir. Dış sesleri olan /t/ ve /d/ sesleri de bu ön ve kapalı sesin komşuluğunda damaksı bir özellik kazanmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Altınkaynak, Erdoğan. Ortodoks Türkler Urumlar, Ankara: ÜBL yayınları, 2005.
- Anzerlioğlu, Yonca. Kırım’ın Hıristiyan Türkleri: Urumlar. *Millî Folklor*. Yıl 21, Sayı 84, 2009: 107-113.
- Baskakov, N. A., Türk Dillerinde Ön Vakallerin Düzleşmesi ve Karaimcenin Halicz-Luck Lehçesinde ö>e ve ü>i Değişmeleri, (Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 11, 1964: 33-37.
- Baskakowa, N. A. , Szapszala, S. M. ve Zajaczkowskiewa, A. *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*. Moskova, 1974.
- Başdaş, Cahit. Anadolu ve Kosova Türk Ağzlarında g>c, k>ç Değişmeleri, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 1999.
- Blust Robert, *t to k: An Austronesian Sound Change Revisited (*Oceanic Linguistics*, 43(2), 2004: 365–410.
- Dubinski, Aleksander. *Caraimica*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie “Dialog”. 1994.
- Ertuğrul, Mevlüt Kürşad. Urum Türkçesi Şekil Bilgisi (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. 2010.
- Garkavets, Aleksandr (1981). O proisxojdennii i klassifikatsii urumskix govorov Severnogo Priazov’ya. *Sovetskaya Tyurkologiya*. Sayı 2, 1981: 46-58.
- Gemalmaz, Efrasiyap. Erzurum İli Ağzları (İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler) I. Cilt, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1978.

- Gülseren, Cemil. Malatya İli Ağızları (İnceleme, Metin, Sözlük), İnönü Üniversitesi, Malatya, 1997.
- Gülsevin, Selma. Karay Türklerinin Dili, Ankara: TDK Yayınları, 2016.
- Hafız, N. Kosova Türk Ağızlarında k>ç ve g>c Ünsüzleri, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.I, 1985.
- Kasapoğlu, Çengel Hülya. Ukrayna'daki Urum Türkleri Ve Folkloru. *Millî Folklor*. Yıl 16, Sayı 61, 2004: 58-67.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. "Lehce-i Erzurum" Yazmasındaki Halk Sözlere, Belleten, Ankara, 1962.
- Kızılözen, Cihangir. *Türk Dilinde T- ~ K- Denkliği*, Mavi Atlas, 6(2)/2018: 262-281.
- Kocaoğlu, Timur. *Karay The Trakai Dialect*. München: Lincom Europa. 2006.
- Koçak, Murat. *Karay Türkçesi Ağızları Karşılaştırmalı Söz Varlığı (Haliç-Lutsk, Kırım, Trakay)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi yay. 2021.
- Kowalski, Tadeusz. Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Krakow: Nakladem Polskiej Akademji Umiejetnosci. 1929.
- Kuzgun, Şaban. *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Se-Da yay. 1985.
- Öztürk, Sümeyra. *Çocuklarda Artikülasyon Bozukluğu*, <https://www.doktoramcam.com/cocuklarda-artikulasyon-bozuklugu/> Erişim 17.04.2023.
- Poplavska, Alina. *Urum Türkçesinde Fiil Çekimleri (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.2019.
- Starostin, S. A., Dybo A. V., Mudrak O. A., *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* Leiden, 2003.
- Taşgılı, Ahmet. *Hazarlar*, TDV İslâm Ansiklopedisi, 17: 116-120. 1998.
- Uyanık, Osman. Urum Türkçesi (İnceleme-Metin-Dizin), Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.
- Özü-Türk belgeseli, "Karaylar", Erişim 15 Ocak 2022. <http://www.ozu-turk.com>.
- Zajaczkowski, A., Karaims in Poland, Varşova: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961.
- "Austronesian Languages", Erişim 15 Ocak 2022. https://en.wikipedia.org/wiki/Austronesian_language
- ("Meinlensteine der Entwicklung: Sprechen lernen", Erişim 23 Kasım 2022, <https://www.babycenter.de/a27856/meilensteine-der-entwicklung-sprechen-lernen#ixzz4FbmbSgzv>)
- "Should I worry that my 2-year-old mispronounces many words?" Erişim 28 Kasım 2022, http://www.babycenter.com/404_should-i-worry-that-my-2-year-old-mispronounces-many-words_69451.bc

